

بررسی راه های نفوذ شیطان از دیدگاه قران

امینه محمدی^۱

چکیده

شیطان این دشمن دیرینه انسان که به عزت پروردگار قسم خورده همه ی انسانها را بفریبده، به اذن خداوند در عرصه ابتلا و آزمایش انسان مهمترین مانع در جهت قرب ربوبی می باشد. شناخت این دشمن و راه های نفوذش در زندگی از اصلی ترین وظایف هر مسلمانی است که متأسفانه مداخله و تدلیس شیطانی غالباً مورد غفلت قرار می گیرد. هدف از پژوهش حاضر بررسی راه های نفوذ شیطان از دیدگاه قران با روش توصیفی تحلیلی انجام شده است. این پژوهش به روش کتابخانه ای به بررسی (فلسفه آفرینش شیطان ، بعضی از راه های نفوذ شیطان و راه های پیشگیری از نفوذ شیطان) از دیدگاه قران و اینکه آیا انسان در برابر شیطان مجبور است؟ بر اساس نتایج بدست آمده خداوند انسان را در برابر فریب شیطان بی دفاع نگذاشته، انسانها دارای شعور آفریده است و به واسطه عقل و وجدانها و پیامبران از اغواها و فریبکاریهای شیطان بر حذر داشته شده اند، انسان با علم حضوری، پی به مختار بودن خود می برد (حالاتی مانند پشیمانی، شک و تردید و...) همچنین آیات فراوانی نیز به این موضوع دلالت دارند که انسان در برابر شیطان بی اختیار نیست، نظیر (نحل: ۲۴ ، طه: ۱۲۰، ابراهیم: ۲۲ و...) بعضی از علایم کارهای شیطانی عبارتند از: وعده فقر، امر به فحشا، ترساندن دوستان خود، جدال در مورد خدا و... که قرآن حکیم برای مقابله با این تهدیدهای مداوم شیطان، راهکارهای مؤثر و روشنی دارد. برخی از آنها عبارتند از: توبه، ذکر و یاد خداوند، تقوا و خلوص، استعاذه، توکل، ولایت اهل بیت.

کلید واژه ها: قران، شیطان، وسوسه، پیام گمراهی، ارتباط انسان و شیطان.

در قرآن کریم، نام «شیطان» در ۶۳ آیه، «ابلیس» در ۱۱ آیه و «شیاطین» در ۱۷ آیه آمده است. قرآن کریم شناسنامه و ماهیت شیطان را در آیات متعدد توضیح می‌دهد و نشان می‌دهد که ماده اولیه او «آتش» بوده است (التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۸).

به عنوان نمونه، در آیه‌ای آمده است: «و إذ قلنا للملائکه اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس كان من الجنّ ففسق عن أمر ربه.»^۱ (سوره کهف، آیه ۵). این آیه شریفه ابلیس را از جن می‌داند. ابلیس، همان شیطانی است که حضرت آدم را اغوا کرد و خداوند در قرآن گاهی او را «ابلیس» و گاهی «شیطان» می‌نامد. خود شیطان نیز خلقت خود را از آتش می‌داند. هنگامی که از او پرسیده شد چرا بر آدم سجده نکردی، پاسخ داد: «أنا خيرُ منه خلقتني من نارٍ و خلقته من طين.» و در جای دیگر گفت: «ءأسجد لمن خلقت طيناً»^۲ (اسراء: ۶۱). به تصریح قرآن، شیطان از فرمان خدا سرپیچی کرد: «أبى واستكبر وكان من الكافرين»^۳ (بقره: ۳۴)؛ «كان من الجنّ استكبر وكان من الكافرين» (ص: ۷۴)؛ «إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمَنِ عَصِيًّا»^۴ (مریم: ۴۴).

قرآن کریم همچنین بیان می‌کند که شیطان دارای ذریه است و از آن‌ها نیز دشمنان انسان برمی‌خیزند: «و إذ قلنا للملائکه اسجدوا لآدم فسجدوا إلا إبليس كان من الجنّ ففسق عن أمر ربه افتخذونه وذريّته أولياء من دوني وهم لكم عدوٌّ بئس للظالمين بدلاً.»^۵

^۱ - و [یاد کن] هنگامی را که به فرشتگان گفتیم آدم را سجده کنید پس [همه] جز ابلیس سجده کردند که از [گروه] جن بود و از فرمان پروردگار سرپیچید آیا [با این حال] او و نسلش را به جای من دوستان خود می‌گیرید و حال آنکه آنها دشمن شمايند و چه بد جانشینانی برای ستمگرانند

^۲ - آیا برای کسی سجده کنم که از گل آفریده ای

^۳ - و چون فرشتگان را فرمودیم برای آدم سجده کنید پس بجز ابلیس که سر باز زد و کبر ورزید و از کافران شد [همه] به سجده درافتادند

^۴ - پدر جان شیطان را مپرست که شیطان [خدای] رحمان را عصیانگر است

^۵ - و [یاد کن] هنگامی را که به فرشتگان گفتیم آدم را سجده کنید پس [همه] جز ابلیس سجده کردند که از [گروه] جن بود و از فرمان پروردگار سرپیچید آیا [با این حال] او و نسلش را به جای من دوستان خود می‌گیرید و حال آنکه آنها دشمن شمايند و چه بد جانشینانی برای ستمگرانند

در آیات متعددی نیز، شیطان دشمن آشکار انسان معرفی شده و انسان را از پیروی او برحذر می‌دارد: «وَإِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ»^۱ (منبع: شناسنامه شیطان در قرآن، ۱۳۸۹؛ پایگاه حوزه).

شیطان‌شناسی لازمه‌ی حیات آدمی است، هر که شیطان خود و شیطان زمانش را باید بشناسد، تا بتواند بر او غلبه یابد. معمولاً همین که سخن از مقوله‌ی شیطان به میان می‌آید اول از همه، به بررسی ماهیت و جنسیت او می‌پردازند که از پریان است یا از فرشتگان و یا از آدمیان و عالمیان، جنس شیطان هر چه که باشد؛ شیطنت، حرفه و هربه حتمی اوست و نافرمانی و سرکشی و طغیان و تجاوز و معصیت‌سازی، تخصص همه جایی و همیشگی‌اش می‌باشد. پس باید و باید و باید او را شناخت، از اهداف و أغراضش اطلاع یافت. از دام‌ها و گام‌هایش خبر گرفت، از وسوسه‌ها و دعوت‌های خبیثانه‌اش آگاه شد و به ابزارها و اماکن و روابطش پی برد تا بتوان در برابرش مسلح شد و از فریب و اغوای او درامان ماند (آشوری، ۱۳۸۹).

با توجه به مطالب مطرح شده، هدف اصلی این مقاله بررسی راه‌های نفوذ شیطان از دیدگاه قرآن کریم است. همچنین، اهداف فرعی مقاله شامل شناسایی فلسفه آفرینش شیطان از منظر قرآن، تبیین اراده و اختیار انسان در مواجهه با وسوسه‌های شیطانی، تحلیل راه‌های نفوذ شیطان، و بررسی راه‌های پیشگیری و مقابله با آن بر اساس آموزه‌های قرآنی می‌باشد.

تعریف واژگان کلیدی:

تعریف شیطان:

«شیطان» در لغت از ماده «شطن» به معنای دور شدن است، لذا به شیطان، شیطان می‌گویند چون از فرمان خدا سرپیچی نمود، پس از رحمت او دور شد، و در اصطلاح «شیطان» مفهومی عام دارد که شامل هر موجود متمرّد و طغیانگر و خرابکار می‌شود خواه از جن باشد یا از انسانها و غیر آن، اما آن چه در این

^۱ - شیطان برای آدمی دشمنی آشکار است

نوشتار با عنوان «شیطان» از آن سخن به میان می‌آید موجودیست از طایفه‌ی جن که رو در روی خدا ایستاد و نافرمانی کرد و در برابر حضرت آدم سجده نکرد (آشوری، ۱۳۸۹).

تعریف قرآن:

قرآن در لغت: واژه‌ی «قرآن» مصدر است؛ مانند: رجحان، کفران، فرقان، نقصان و... (ابن منظور، ج ۱: ۲۲؛ به نقل از رضایی، ۱۳۸۲).

لغت‌شناسان درباره لفظ «قرآن» چند معنا بیان کرده‌اند. ما در این جا، به بیان دو معنا اکتفا می‌کنیم:

۱- قرآن، به معنای «جمع و گردآوری»: کسانی که به این معنا قائلند، در آیه: (إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ)^۱ (قیامت، ۱۷).

واژه‌ی «جمعه» و «قرآن» را مترادف و هم معنا می‌دانند در وجه نام گذاری آن به «قرآن» گفته‌اند: چون قرآن جامع فواید کتاب‌هایی است که از سوی خدا نازل گشته (تورات، انجیل، زبور و...)، بلکه جامع فواید همه علوم می‌باشد؛ همان گونه که قرآن خود به این مطالب اشاره دارد؛ مانند: (تَفْصِيلَ كُلِّ شَيْءٍ)^۲ (یوسف، ۱۱۱) و (تَبَيَّنَّا لَكُلِّ شَيْءٍ)^۳ (نحل، ۸۹).

بر این اساس قرآن گردآورنده علوم گذشتگان و آیندگان می‌باشد، اعم از علوم معنوی - که متعلق به انبیا و گذشتگان بوده است - و علوم مادی و تجربی و دنیوی علوم القرآن عند المفسرین، ج ۱: ۲۲؛ به نقل از رضایی، ۱۳۸۲).

۲- قرآن، به معنای «خواندن»: اگر این معنا را بپذیریم، آیه‌ی: (إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ) (قیامت، ۱۷) به این معناست: «همانا پیوسته کردن اجزای آن به یکدیگر و خواندن آن برتو، به عهده‌ی ماست» طبق این معنا، کتاب آسمانی مسلمانان به اعتبار آن که «خواندنی» است، «قرآن» نام گرفته است.

قرآن در اصطلاح: برای قرآن، تعریف‌های زیادی ارائه شده که هر کدام از این تعریف‌ها، ویژگی خاص خودش را دارد؛ از جمله: «قرآن عبارت است از کلام الهی که خداوند آن را به تدریج بر حضرت محمد

^۱ - «چرا که جمع کردن و خواندن آن، به عهده‌ی ماست».

^۲ - «این قرآن شرح هر چیزی - که به سعادت انسان مربوط است - می‌باشد».

^۳ - «ما این کتاب را نازل کردیم که بیانگر همه چیز باشد».

(صلی الله علیه وآله) - خاتم پیامبران - به زبان عربی و لهجه ی قریش، نازل کرده است. آیه ای از آن، قرآن گفته می شود، حتی بخشی از یک آیه نیز قرآن است» (رضایی، ۱۳۸۲).

روش تحقیق

این تحقیق به صورت توصیفی و تحلیلی بوده و تمام مطالب به روش کتابخانه‌ای و از طریق کتابها و نشریات، بانک های اطلاعات و کتابخانه مجازی و سایتهای تحقیقاتی معتبر نظیر سایت جهاد دانشگاهی، ایران داک و... تهیه شده است.

پیشینه تحقیق

از آنجایی که قرآن ضمن آیاتی در سوره‌های مختلف و با عناوینی متفاوت به شیطان، ماهیت آن و نقش آن در گمراهی انسان اشاره نموده است؛ می‌توان گفت: بعد از قرآن در تمام تفاسیر به نوعی موضوع شیطان مورد بحث و بررسی قرار گرفته است ضمن اینکه، برخی از اهل قلم، مستقلاً به تدوین کتاب، در این باره اقدام نموده‌اند؛ لذا در این نوشتار سعی شده است علاوه بر تفاسیر از منابعی که مستقلاً به بحث و بررسی در موضوع شیطان پرداخته‌اند، بهره‌برداری شود. با توجه به اهمیت موضوع خصوصاً در معارف اسلامی تحقیقات مختلفی در زمینه موضوع انجام شده است که در ادامه به چند مورد اشاره می‌گردد.

مصطفی همدانی (۱۳۹۶). تحقیقی تحت عنوان «فراگرد ارتباط شیطان و انسان از منظر قرآن کریم» انجام داده است تبیین عناصر ارتباط تقابلی انسان و شیطان، تبیین ابعاد و اجزا و مراحل فراگرد ارتباط انسان و شیطان در دو قطب استحواذ و استخلاص، عناصر موجود در فراگرد ارتباطی انسان و شیطان از جمله ماهیت وسوسه و ابعاد آن به عنوان پیام گمراهی، تبیین عوامل موثر در رمزگشایی از پیام شیطانی در درون انسان و ارائه مدلی از ارتباط انسان و شیطان از منظر قرآن کریم، از مهم‌ترین دستاوردهای این مقاله است. تحقیقی دیگری توسط فرهاد ادریسی و رقیه احمدی آچاچلو (۱۳۹۲) «تاثیر وسوسه های شیطان در بدتریتی انسان از منظر قرآن» انجام شده است برخی از دامهای تحت عنوان شیطان که در قرآن ذکر شده و در این تحقیق عنوان شده عبارتند از وعده فقر که انسان را از انفاق، ادای زکات و خمس باز می‌دارد، امر به فحشا، امر به منکر، ایجاد دشمنی بین مسلمانان از طریق شرب خمر و قماربازی، بازداشتن انسان از یاد خدا و بازداشتن انسان

باطن، هر روز محکم‌تر و پایدارتر می‌شود و زمینه را برای نزدیک شدن به خداوند و مقابله با شرور فراهم می‌آورد (طباطبائی، ۱۴۱۷ ق.، ج ۳: ۳۶۷-۳۶۸).

۴- استعاذه

یکی از راهکارهای مؤثر برای مقابله با وسوسه‌های شیطان، پناه بردن به خداوند یا «استعاذه» است. یوسف (ع) نمونه‌ای بارز از این مسیر است؛ او با گفتن مَعَاذَ اللَّهِ (یوسف / ۲۳) به خدا پناه برد و از شرّ شیطان رهایی یافت. حتی خداوند به پیامبرش سفارش می‌کند هنگام تلاوت قرآن از شرّ شیطان رجیم به او پناه ببرد (النحل / ۹۸).

فایده‌ی پناه بردن به خداوند آن است که شیطان بر کسانی که ایمان آورده‌اند و به پروردگارشان توکل کرده‌اند، نفوذ و سلطه‌ای ندارد. این عمل باعث می‌شود در انسان حالت تحقق ایمان و اعتماد به خدا شکل گیرد و ذهن و قلب او از فریب و نیرنگ شیطان مصون بماند. خود شیطان نیز آگاه است که بندگان مخلص در مرحله‌ای از ایمان قرار دارند که او نمی‌تواند آنان را گمراه کند (ص / ۸۲-۸۳).

لازم به ذکر است که استعاذه صرفاً به معنای لفظی نیست؛ بلکه باید با تمام وجود و قلب به خداوند پناه برد تا اثر واقعی آن تحقق یابد. وقتی با ایمان کامل به خدا پناه برده شود، خداوند نیز از مؤمن دفاع می‌کند: إِنَّ اللَّهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ آمَنُوا (الحج / ۳۸). این دفاع الهی، نفوذ و سلطه شیطان را بی‌اثر می‌سازد و امنیت روحی و معنوی را برای انسان به ارمغان می‌آورد.

۵- توکل

توکل بر خداوند همراه با ایمان راسخ، یکی دیگر از ابزارهای مؤثر در مقابله با وسوسه‌ها و سلطه شیطان است: إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (النحل / ۹۹).

توکل از لوازم ایمان است و به معنای اعتماد قلبی و وابستگی کامل به نیروی قاهری خداوند است؛ نیرویی که هیچ قدرتی نمی‌تواند بر آن غلبه کند. این اعتماد، انسان مؤمن را در مسیر انجام اعمال صالح، ثابت‌قدم و استوار می‌سازد. جوهر واقعی توکل آن است که انسان اجازه ندهد خاطره‌ها و نیرنگ‌های شیطانی در ذهن او نفوذ کند و تنها خداوند را به عنوان مؤثر حقیقی و کافی ببیند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴ ق.، ج ۹: ۵۴۰).

در چنین شرایطی، قدرت ایمان و توکل مؤمن به گونه‌ای است که بر اراده شیطان غلبه می‌کند و سلطه او بر انسان کاملاً بی‌اثر می‌شود (شکر، ۱۳۹۳: ۸۳-۸۵). توکل حقیقی، انسان را نه تنها در برابر فریب‌های شیطان محافظت می‌کند، بلکه موجب آرامش روح و قوت قلب او نیز می‌شود.

۶- ولایت اهل بیت

یکی دیگر از ابزارهای مؤثر برای مقابله با وسوسه‌های شیطان، محبت به اهل بیت پیامبر (ع) و یادآوری فضائل و مناقب آن بزرگواران است. محبت قلبی به اهل بیت، علاوه بر ایجاد آرامش روحی، نقش مهمی در دفع شک و تردیدها و وسوسه‌های شیطانی دارد.

امام صادق (ع) درباره این مسئله می‌فرماید: یادآوری فضائل و مناقب ما اهل بیت، مایه شفا و درمان از ورود به گمراهی‌ها، دردها و وسوسه‌های تردیدآور است (بحارالانوار، ج ۸۱: ۲۰۳؛ تح العقول: ۱۱۴؛ به نقل از برهانیان، ۱۳۸۶: ۳۵).

این بیان نشان می‌دهد که توجه به زندگی و ویژگی‌های اخلاقی اهل بیت، نه تنها موجب تقویت ایمان و یقین انسان می‌شود، بلکه سد محکمی در برابر نفوذ وسوسه‌های شیطان ایجاد می‌کند. هرگاه دل انسان با محبت و یاد اهل بیت روشن و آراسته شود، راه ورود شک و تردید به آن بسته می‌گردد و مؤمن می‌تواند با ثبات بیشتری در مسیر حق گام بردارد.

خلاصه و نتیجه گیری

- خداوند انسان را در مقابل فریب‌ها و وسوسه‌های شیطان کاملاً بی‌دفاع رها نکرده است، بلکه او را به نیروهای عقلانی و وحیانی مجهز نموده تا بتواند بر این تهدیدها غلبه کند. به همین دلیل، وجود شیطان برای انسان از یک لحاظ، می‌تواند نعمتی نیز محسوب شود، نه صرفاً نعمت؛ چرا که او به‌نوعی وسیله‌ای برای رشد و تکامل بشر است. زیرا هرگاه انسان با نیروهای مخالف و بازدارنده‌ای که از صراط مستقیم او را بازمی‌دارند، مبارزه کند، تجربه این مقابله نقش بسیار مهمی در تربیت روح و روان و ارتقای معنوی او خواهد داشت.
- افزون بر این، انسان با تجربه‌های درونی و علم حضوریش، به وضوح درمی‌یابد که مختار است و قدرت انتخاب دارد. حالت‌هایی مانند پشیمانی، شک و تردید، عذرخواهی، و همچنین مدح یا مذمت و سرزنش

- دیگران و نیز نظام‌های حقوقی، اخلاقی و تربیتی، همه گواهی بر اختیار انسان هستند. از سوی دیگر، آیات متعدد قرآن نیز تصریح دارند که انسان در برابر وسوسه‌های شیطان مجبور و بی‌اختیار نیست، بلکه می‌تواند با اراده و انتخاب خود راه حق را برگزیند و از دام شیطان دوری کند. (نحل: ۲۴)، (طه: ۱۲۰)، (ابراهیم: ۲۲)، (محمد: ۲۵) بقره: ۳۶ و نیز آل عمران: ۱۵۵، اعراف: ۲۷ (نساء: ۶۰ و نیز یس: ۶۲/ نسا: ۱۱۹/ قصص: ۱۵) و...
- بعضی از علایم کارهای شیطانی عبارتند از: وعده فقر: (بقره: ۲۶۸)، امر به فحشا: (بقره: ۲۶۸)، امر به منکر: (نور: ۲۱)، ترساندن دوستان خود (آل عمران: ۱۷۵)، ایجاد دشمنی بین مسلمانان از طریق شرب خمر و قماربازی: (مائده: ۹۱)، بازداشتن انسان از یاد خدا: (مجادله: ۱۹)، در آرزو قرار دادن: (نساء: ۱۲۰)، جدال در مورد خدا: (حج: ۳).
- قرآن حکیم برای مقابله با تهدیدها و وسوسه‌های مداوم شیطان، راهکارهای مؤثر و روشنی ارائه کرده است. این راهکارها نه تنها انسان را از دام شیطان نجات می‌دهد، بلکه زمینه رشد روحی و معنوی او را نیز فراهم می‌کند. برخی از مهم‌ترین این تدابیر عبارتند از: توبه که پاک‌کننده گناهان و بازگرداننده انسان به مسیر حق است، ذکر و یاد خداوند که موجب آرامش دل و بصیرت در برابر وسوسه‌ها می‌شود، تقوا و خلوص که سپری محکم در برابر نفوذ شیطان است، استعاذه و پناه بردن به خداوند، توکل و اعتماد قلبی به قدرت الهی، و در نهایت ولایت اهل بیت که محبت و یاد فضائل آنان مانع گمراهی و شک و تردید می‌شود.

منابع و مأخذ

- ۱) ابن بابویه قمی، محمد بن علی. (۱۳۷۶). الأمالی (للصدوق). چاپ ششم. تهران: کتابچی
- ۲) ابن منظور، لسان العرب، ماده «قرأ»؛ مرکز معارف قرآنی، علوم القرآن عندالمفسرین، ج ۱.
- ۳) ادیسی، فرهاد و احمدی آچاچلو، رقیه (۱۳۹۲). تاثیر وسوسه‌های شیطان در بد تربیتی انسان از منظر قرآن. نشریه علوم رفتاری. ۵(۱۷). صص ۲۶-۹.
- ۴) برهانیان، عبدالحسین (۱۳۸۶). راههای نفوذ شیطان در انسان از دیدگاه قرآن. نشریه مربیان. شماره ۲۴. صص ۱۹-۳۵.
- ۵) بیستونی، محمد (۱۳۸۲). شیطان شناسی از دیدگاه قرآن کریم، تهران: نشر بیان جوان.
- ۶) جعفری، محمدتقی؛ ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.

۷) حسینی همدانی، سید محمد. (۱۴۰۴ ق). انوار درخشان. چاپ اول. تحققی محمدباقر بهبودی. تهران: کتابفروشی لطفی.

۸) رجبی، محمود (۱۳۸۰). انسان‌شناسی، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

۹) رضایی، حسن رضا (۱۳۸۲). بررسی شبهات قرآن و فرهنگ زمانه، نشر انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه.

۱۰) شکر، عبدالعلی (۱۳۸۶). وسوسه شیطان و راهکارهای مقابله با آن در قرآن. نشریه مریبان. شماره ۲۴. صص ۸۹-۶۳.

۱۱) شکر، عبدالعلی (۱۳۹۳). وسوسه شیطان و راهکارهای مقابله با آن در قرآن. پژوهشنامه معارف قرآنی. ۵ (۱۸). صص ۶۳-۸۹.

۱۲) طباطبائی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. چاپ پنجم. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۱۳) همدانی، مصطفی (۱۳۹۶). فراگرد ارتباط شیطان و انسان از منظر قرآن کریم. فصلنامه علمی- پژوهشیتحقیقات علوم قرآن و حدیث. شماره ۳۴. صص ۲۰۱-۱۶۷.

سایتهای

۱) افتخاری، سیده نرجس و آل‌رسول، سوسن (۱۳۹۳). شیطان از منظر قرآن و نهج‌البلاغه. منبع سایت رشد آموزش معارف اسلامی.

۲) آشوری، رضا (۱۳۸۹). شیطان از دیدگاه قرآن. منبع سایت راسخون.

3) <http://rasekhoon.net/article/show/166054>.

۴) آشوری، رضا (۱۳۸۹). شیطان از دیدگاه قرآن. منبع سایت راسخون.

5) <http://rasekhoon.net/article/show/166054>.

۶) شناسنامه شیطان در قرآن (۱۳۸۹). منبع: پایگاه حوزه، شماره ۱۵۲۲۶.

7) <https://hawzah.net/fa/Question/View/62919/%D8%B4%D9%86%D8%A7%D8%>

۸) قاسمی، علی محمد (۱۳۸۱). شیطان شناسی در قرآن. نشریه معرفت، شماره ۶۲. منبع سایت جامع فرهنگی شهید آوینی.

- 9) <http://old.aviny.com/News/84/02/01/09.aspx>
- 10) <http://weblog.roshdmag.ir/maarefeslami/archive/2014/11/18/3285.aspx>.